
A. GENEZA: CRITICA ORAȘULUI INDUSTRIAL

Pentru a situa condițiile în care se pun problemele amenajării urbane în secolul XIX, să reamintim pe scurt câteva fapte.

Din punctul de vedere cantitativ, revoluția industrială este urmată aproape imediat de o impresionantă presiune demografică în orașe, de o drenare a populației satelor în folosul unei dezvoltări urbane fără precedent. Apariția și amploarea acestui fenomen urmează ordinea și nivelul industrializării țărilor respective. Marea Britanie este cel dintâi teatru al acestei mișcări, simțită de la recensămintele din 1801; în Europa, îi urmează Franța și Germania începând cu anii 1830.

Cifrele sunt semnificative. Londra, de pildă, ajunge de la 864.845 locuitori în 1801 la 1.873.676 în 1841 și la 4.232.118 în 1891: în mai puțin de un secol, populația sa a crescut practic de cinci ori. În paralel, numărul orașelor engleze cu peste o sută de mii de locuitori a ajuns, între 1800 și 1895, de la două la treizeci⁶.

Din punctul de vedere structural, în vechile orașe ale Europei, transformarea mijloacelor de producție și de transport, ca și apariția noilor funcțiuni urbane contribuie la explozia vechilor cadre, adesea juxtapuse, ale orașului medieval și ale celui baroc. Se creează o nouă ordine, urmând procesul tradițional⁷ al adaptării orașului la societatea care-l locuiește. În acest sens, Haussmann, atunci când vrea să adapteze Parisul la exigențele economice și sociale ale celui de al Doilea Imperiu, are o abordare realistă. Iar lucrarea pe care o întreprinde, chiar dacă nesocotește clasele muncitoare, șochează pe esteții paseiști, deranjează pe mic-burghezii

expropriati, contrariază obiceiuri, este în schimb soluția cea mai imediat favorabilă condotierilor industriali și financiari care constituiau pe atunci unul din segmentele cele mai active ale societății. Ceea ce-l face pe Taine să spună, în legătură cu dezvoltarea orașului Marseille: „Un oraș ca acesta seamănă cu agitația unei adunări a oamenilor de afaceri“.

Putem defini schematic această nouă ordine printr-un anumit număr de trăsături. Mai întâi, raționalizarea căilor de comunicații, cu străpungerea marilor artere⁸ și crearea gărilor. Apoi, specializarea destul de puternică a sectoarelor urbane (cartierele de afaceri ale noului centru, grupate, în capitale, în jurul Bursei, un fel de nouă biserică; cartierele de locuit periferice destinate celor privilegiați). Pe de altă parte, sunt create noi organe urbane care, prin gigantismul lor, schimbă aspectul orașului: mari magazine (la Paris, La Belle Jardinière, 1824, Bon Marché, 1850), mari hoteluri, mari cafenele („cu 24 mese de biliard“), imobile de raport. În sfârșit, suburbanizarea capătă o importanță din ce în ce mai mare: industria se plantează în suburbii, clasele de mijloc și cele muncitoare se revarsă către periferii, iar orașul încetează a mai fi o entitate spațială bine delimitată (în 1861, zona periferică a Londrei reprezenta 13% din aglomerarea totală, iar cea a Parisului 24% în 1896)⁹.

Însă chiar în vremurile în care orașul secolului XIX începea să-și capete fizionomia proprie, el provoca și un nou demers de observație și reflecție. Deodată, orașul apărea ca un fenomen exterior indivizilor care-l locuiesc. Aceștia se regăsesc în fața lui ca în fața unui lucru al naturii, nefamiliar, ieșit din comun, străin. Studiul orașului îmbracă, în cursul secolului XIX, două aspecte foarte diferite.

Într-unul din cazuri, el este descriptiv; faptele sunt observate cu detașare, se încearcă ordonarea lor într-un mod cantitativ. Statistica e anexată de către sociologia pe cale de a se naște: se încearcă chiar degajarea legilor de creștere a orașelor. Lavasseur și Legoyt sunt, în Franța, precursorii care, mai târziu, vor inspira lucrările Adnei Ferrin Weber¹⁰ în Statele Unite. Asemenea minți

caută mai cu seamă să înțeleagă fenomenul urbanificării¹¹, să-l situeze într-o rețea de cauze și efecte. Ele se mai străduiesc și să risipească un număr de prejudecăți care, în ciuda eforturilor lor, vor persista totuși până în zilele noastre și care privesc mai ales incidentele vieții urbane asupra dezvoltării fizice, nivelului mental și moralității locuitorilor¹².

Acestei abordări științifice și detașate, care e apanajul câtorva savanți, i se opune atitudinea spiritelor lezate de realitatea marilor orașe industriale. Pentru acestea, informația e menită a fi integrată în cadrul unei *polemici*, observația nu poate fi decât critică și normativă; ele resimt marele oraș ca pe un proces patologic și creează, pentru a-l desemna, metaforele cancerului și negului¹³.

Unii sunt inspirați de sentimente *umanitare*: aceștia sunt funcționari municipali, oameni ai Bisericii, mai ales medici și igienişti, care denunță, bazându-se pe fapte și cifre, starea de delabrare fizică și morală în care trăiește proletariatul urban. Ei publică serii de articole în ziare și reviste, mai ales în Anglia unde situația era cea mai acută: sub influența lor au fost numite, în această țară, celebrele Comisii regale de anchetă asupra igienei, ale căror lucrări, publicate sub formă de Rapoarte către Parlament, au furnizat o sumă de neînlocuit de informații despre marile orașe ale acelei epoci și au contribuit la crearea legislației engleze a muncii și habitatului.

Celălalt grup de polemisti e constituit din gânditori *politici*. Adesea informația lor e de o remarcabilă amplitudine și precizie. Engels, mai ales, poate fi considerat ca unul dintre fondatorii sociologiei urbane. Dacă ne raportăm la analizele din *Situația clasei muncitoare din Anglia*¹⁴, constatăm că pe lângă propriile sale anchete, urmărite de-a lungul mai multor luni, în *slum*-uri din Londra, Edinburgh, Glasgow, Manchester, el folosește sistematic și științific toate mărturiile disponibile: raporturi ale poliției, articole de jurnal, lucrări savante, ca și rapoartele Comisiilor regale pe care Marx, la rândul său, le va utiliza douăzeci de ani mai târziu în *Capitalul*¹⁵. În acest grup de gânditori politici se întâlnesc spirite dintre cele mai diverse sau chiar opuse, Matthew Arnold și Fourier, Proudhon

și Carlyle, Engels și Ruskin, pentru a denunța igiena fizică deplorabilă a marilor orașe industriale: habitatul muncitoresc insalubru, comparat adeseori cu o vizuină, distanțele epuizante care despart locuința de locul de muncă („jumătate dintre muncitorii din *Strand* sunt obligați să facă o cursă de două mile doar pentru a ajunge la atelierele lor“, constată Marx), drumurile fetide și lipsa grădinilor publice din cartierele populare. Igiena morală este pusă în cauză și ea: contrastul între cartierele de locuit ale diferitelor clase sociale rezultând în segregarea, urâtenia și monotonia construcțiilor „pentru cei mai mulți“.

Critica acestor autori nu poate fi desprinsă nicicum de o critică globală a societății industriale, iar tarele urbane denunțate apar ca rezultat al tarelor sociale, economice și politice. Polemica împrumută concepte ale gândirii economice și filosofice de la sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor. Rousseau, Adam Smith, Hegel sunt exploatați pe larg. Industria și industrialismul, democrația, rivalitățile de clasă, dar și profitul, exploatarea omului de către om, alienarea prin muncă sunt pivoturi ale gândirii lui Owen, Fourier sau Carlyle¹⁶ în viziunea lor despre orașul contemporan, încă din primele decenii ale secolului XIX.

Este surprinzător să constatăm că, exceptându-i pe Marx și Engels, gânditorii care leagă cu atâta luciditate defectele orașului industrial de ansamblul condițiilor economice și politice ale momentului, nu rămân în logica analizei lor. Ei refuză să considere aceste tare ca revers al unei ordini noi, al unei noi organizări a spațiului urban, promovate de revoluția industrială și de dezvoltarea economiei capitaliste. Ei nici măcar nu întrevăd că dispariția unei ordini urbane determinate implică apariția unei alte ordini diferite. Și astfel, cu o ciudată inconsecvență, este avansat conceptul de dezordine. Matthew Arnold își intitulează cartea *Cultură și anarhie*. Fourier publică *L'anarchie industrielle et scientifique* (1847). De partea sa, Cosidérant declară că: „Marile orașe, și mai cu seamă Parisul, sunt văzute ca spectacole triste pentru oricine se gândește la anarhia socială pe care o transpune în relief, cu hidoasă fidelitate, această grămadă informă, această harababură

de case”; iar câteva rânduri mai încolo, el vorbește de „haos arhitectural”. Pe scurt, nu este făcută deosebirea între ordinea deterministă și ordinea normativă. Fără îndoială, că această confuzie pornește din tendințe profunde dacă, un secol mai târziu, o regăsim la Gropius care descrie acel „*planless chaos*” din New York și acea „*chaotic disorganization of our towns*”¹⁷; și chiar la Lewis Mumford care evocă, vorbind despre orașele secolului XIX, un „*non-plan of the non-city*”¹⁸.

B. CELE DOUĂ MODELE

Ceea ce e resimțit ca dezordine își cheamă antiteza, adică ordinea. Astfel, vom vedea cum acestei pseudo-dezordine a orașului industrial îi vor fi opuse propuneri de ordonare urbană liber construite, printr-o reflecție ce se desfășoară în imaginar. În lipsa puterii de a da o formă practică întrebărilor pe care i le ridică societatea, reflecția se situează în dimensiunea utopiei¹⁹; ea se orientează după cele două direcții fundamentale ale timpului, trecutul și viitorul, luând chipurile *nostalgiei* sau ale *progresismului*. Astfel, dintr-o mulțime de filosofii politice și sociale (Owen, Fourier, Considérant, Proudhon, Ruskin, Morris) sau de veritabile utopii²⁰ (Cabet, Richardson, Morris), putem vedea degajându-se, cu mai mic sau mai mare lux de amănunte, două tipuri de proiecții spațiale, de imagini ale orașului viitor, pe care le vom numi, de aici înainte, „modele”. Prin acest termen înțelegem să subliniem în același timp și valoarea exemplară a constructelor propuse, și caracterul lor reproductibil. Orice rezonanță structuralistă va trebui evitată la folosirea acestui cuvânt: modelele „pre-urbanismului” nu sunt structuri abstracte, ci dimpotrivă, imagini monolitice, de nedisociat de totalitatea detaliilor lor.

1. Modelul progresist²¹

Putem defini acest model pornind de la lucrări atât de diferite ca cele ale lui Owen, Fourier, Richardson, Cabet, Proudhon²².

Toți acești autori au în comun o aceeași concepție despre om și despre rațiune, care le subîntinde și determină propunerile privitoare la oraș. Atunci când își întemeiază critica marelui oraș industrial pe scandalul individului „alienat” și când își propun ca obiectiv un om împlinit, ei o fac în numele unei concepții a *individului* uman ca *tip*, independent de toate contingențele și diferențele de loc și de timp, și care poate fi definit prin nevoi-tip deductibile în mod științific. Un anumit raționalism, știința și tehnica trebuie să permită rezolvarea problemelor puse de relația oamenilor cu lumea și de relația dintre ei. Această gândire optimistă este orientată către viitor, dominată de ideea de progres. Revoluția industrială e evenimentul istoric cheie care va antrena devenirea omenească și bunăstarea. Aceste premise ideologice permit ca modelul pe care l-au inspirat să fie numit progresist.

Modelul poate fi dedus aprioric numai din „proprietățile” omului-tip. Considérant pune fără ambiguitate problema: „Dat fiind omul cu nevoile, gusturile și aplecările sale înnăscute, să se determine condițiile sistemului de construcție cel mai potrivit naturii sale.” Astfel se ajunge la „soluția frumoasei și marii chestiuni a arhitectonicii umane, calculată pentru exigențele organizării omului, răspunzând integralității nevoilor și dorințelor omului, deduse din nevoile, dorințele sale și ajustate matematic la marile utilități primordiale ale constituției sale fizice²³”. Altfel spus, analiza rațională va permite determinarea rațională a unei ordini-tip, susceptibile a putea fi aplicată oricărui grup uman, în orice timp, în oricare loc. Putem identifica un anumit număr de caractere ale acestei ordini.

Mai întâi, spațiul modelului progresist este larg deschis, perforat de goluri și de verdeață. Aceasta e exigența igienei. Cum ar putea fi spus mai limpede decât o face Richardson, al cărui proiect explicit în *Hygeia*²⁴ este „un oraș având cel mai slab coeficient posibil de mortalitate”? Verdeața oferă mai ales un cadru pentru timpul de recreere, consacrat grădinăritului și culturii sistematice a corpului. „Trebuie să transformăm Franța într-o vastă grădină, plină de boschete”, scrie, de partea lui, Proudhon²⁵.

Aerul, lumina și apa trebuie să fie egal împărțite la toți. Acesta este, spune Godin, „simbolul progresului“.

În al doilea rând, spațiul urban este decupat conform unei analize a funcțiunilor omenești. O *clasare* riguroasă instalează în locuri distincte locuirea, munca, cultura și recreerea. Fourier ajunge chiar să localizeze separat diversele forme de muncă (industrială, liberală, agricolă).

Această logică funcțională trebuie să se traducă într-o dispunere *simplică*, care să se impună imediat vederii și să o satisfacă. În sistemul și terminologia lui Fourier, orașele celei de a șasea perioade, zisă a „garantismului“, sunt ordonate după vizuism (garanții acordate pasiunii senzitive a vederii), de unde „vom vedea apărând principiul oricărui progres social²⁶“.

Această importanță acordată impresiei vizuale indică îndeajuns rolul esteticii în concepția ordinii progresiste. Trebuie totuși subliniată austeritatea acestei estetici, în care *logica* și *frumusețea* coincid. Orașul progresist recuză orice moștenire artistică a trecutului, pentru a se supune exclusiv legilor geometriei „naturale“. Ordonări noi, simple și raționale înlocuiesc dispunerile și ornamentele tradiționale. Considérant nu va găsi termeni îndeajuns de condescendenți pentru a califica sterilele regrete ale lui Victor Hugo în fața dispariției pitorescului Paris medieval.

În anumite cazuri, ordinea specifică a orașului progresist e exprimată cu o precizie a detaliilor și o rigiditate care elimină posibilitatea variantelor sau adaptărilor pornind de la același model. Acesta e de exemplu cazul desenelor în care Fourier reprezintă orașul ideal cu cele patru incinte ale sale „depărtate o mie de stânjeni fiecare“, cu drumurile de circulație minuțios calibrate, cu casele ale căror aliniamente, gabarite și chiar tipuri de îngrădire sunt dimensionate odată pentru totdeauna.

Edificiile sunt și ele prototipuri definite odată pentru totdeauna, exact ca ansamblurile urbane, îndată ce au făcut obiectul unei analize funcționale exhaustive. Astfel, Proudhon scrie: „Trebuie să descoperim *modelele* locuirii.“ Iar Fourier își asortează „falansterul“, model de locuire colectivă, cu ateliere model și construcții

rurale tip, exact cum Owen preconizează un tip de spital sau de spălătorie municipală.

Printre diversele edificii tip, *locuința standard* ocupă în viziunea progresistă un loc important și privilegiat. Formulele sunt frapante: „Cunoașterea organizării unei comune... se compune din cunoașterea modului de muncă (etc.) și, înainte de toate, a modului de construire a locuinței unde omul va fi CAZAT“, căci, sarcina arhitectului „nu mai este de a construi cocioaba proletarului, casa burghezului, reședința speculantului de bursă sau a marchizului. Ci palatul unde omul trebuie să locuiască.“ Astfel vorbește Considérant²⁷. Iar Proudhon afirmă că: „Primul lucru de care trebuie să ne preocupăm este locuința.“²⁸ Dintr-o dată se degajă două formule diferite: soluția colectivă preconizată de Fourier și adepții diverselor forme de asociere și cooperare și soluția individuală cu o „căsuță făcută după placul meu pe care s-o ocup singur, în mijlocul unei mici îngrădituri de o zecime de hectar unde să am apă, umbră, pajiște și liniște“, preconizată de Proudhon. Dar faptul esențial este locul central al locuinței și conceperea acesteia pornind de la un prototip: casa individuală a lui Richardson, cu acoperișul în terasă destinat helioterapiei, bucătăria-laborator de la etajul de sus și cu sălile sale cu apă, primește aceeași valoare universală ca falansterul.

Dacă, în loc să-i analizăm elementele, considerăm modelul progresist în ansamblul său, observăm că, contrar orașului occidental tradițional, el nu mai constituie o soluție densă, masivă și mai mult sau mai puțin organică, ci propune o așezare *spartă*, atomizată: în cele mai multe cazuri, cartierele, comunele sau falangele, auto-suficiente, sunt juxtapozabile nedefinit, fără ca din însumarea lor să rezulte o entitate de natură diferită. Unitățile sunt diseminate într-un spațiu liber pre-existent, cu un belșug de verdeată și de goluri care exclude atmosfera propriu-zis urbană. Conceptul clasic de oraș se dezagregă în timp ce este amorsat cel de oraș-sat al cărui destin îl vom vedea mai încolo.

În pofida acestor dispuneri, menite să elibereze existența zilnică de o parte din tarele și servituțile marelui oraș industrial, diferitele forme ale modelului progresist se prezintă ca sisteme

CUPRINS

CUVÂNTUL TRADUCĂTORULUI	5
SCRISOAREA AUTOAREI	7
CHESTIUNEA URBANISMULUI	9
I. PRE-URBANISMUL	13
A. Geneza: Critica orașului industrial.....	15
B. Cele două modele	19
1. <i>Modelul progresist</i>	19
2. <i>Modelul culturalist</i>	23
C. Critica fără model a lui Engels și Marx.....	28
D. Anti-urbanismul american	30
II. URBANISMUL	31
A. O nouă versiune a modelului progresist	34
B. O nouă versiune a modelului culturalist	42
C. Un nou model: cel naturalist	46
III. O critică de grad secund: urbanismul pus la îndoială	53
A. Technotopia	55
B. Anthropopolis: pentru o amenajare umanistă	59
1. <i>Așezarea umană ca înrădăcinare spațio-temporală: un urbanism al continuității</i>	59

2. <i>Punctul de vedere al igienei mentale: apărarea</i>	
<i>și ilustrarea asfaltului</i>	64
3. <i>Pentru o analiză structurală a percepției urbane</i>	67
CONCLUZIE	71
NOTE	81
LAUDATIO	101
INDICE DE PERSOANE	105